

Олена БОГДАШИНА
(Харків, Україна)

УДК 930 (477) «18/19»: [001.12: 321]

**Поняття “держави”
в історичній науці в Україні
другої половини ХІХ –
початку ХХ ст.**

Тема “Держава в в історичній науці в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.” представлена у літературі досить всебічно [1-6 та ін.]. Проте досить часто ця проблема розглядається крізь призму протиставлення народницької та державницької течій української історіографії у зв’язку з народницькими переконаннями того чи іншого видатного історика (переважно М.І.Костомарова, В.Б.Антоновича, М.С.Грушевського).

Завданням нашої статті є простежити особливості вивчення одного з головних суб’єктів історичного процесу з огляду на домінуючий в науці означеного періоду позитивістський варіант історіописання.

Відомо, що категорія “держави”, зокрема її співвідношення з суспільством отримали різні, часом зовсім протилежні, оцінки у європейській суспільній думці. Так, Ж. Ж. Руссо вбачав у створенні держави реалізацію суспільного договору, а Г. В. Ф. Гегель вважав державу втіленням “божого ідеї” на землі [7, с. 38]. Г. Спенсер називав суспільство організмом, а державу – його необхідним органом [8, с. 278, 287; 9, с. 22, 313–314, 465–469]. Для російського історика С. М. Соловйова держава також становила необхідну форму життя народу [10, 1868, №12, с. 686]. Більш того, для нього “уряд, яка б не була його форма, представляє свій народ, у ньому народ уособлюється, і тому вона [держави] була, є і буде завжди на першому плані для історика” [10, 1868, №12, с. 682].

Позитивістська багатофакторна модель історіописання сприяла аналізу окремих інститутів суспільства як взаємопов’язаних та порівняно однаково цінних елементів єдиної системи.

Переважна більшість істориків-позитивістів на українських землях досліджуваного часу належала до народницько-позитивістської історіографії. З огляду на це ставлення народників до держави та її корисності для суспільства було більш критичним. Позитивістська, як і романтична, народницька історіографія вважали першочерговими інтереси народу, а не держави. В цьому позиції представників народницького напрямку та фундаторів позитивізму були подібними. Проте засновники позитивізму, особливо Г. Спенсер, як вже нами підкреслювалося, виступали проти втручання держави у справи суспільства загалом, а історики-народники – лише у справи простого народу. Так, ідеалом відносин між народом та державною владою М. І. Костомаров називав відокремлення та невтручання останньої у справи місцевої громади: “Держава відокремилася від народу... Тепер держава не заважає свободі місцевого життя, тому що воно кріпке та сильне; а остання не буде боятися держави, знаходячи у ньому заступництво своєму розвитку” [11, с. 103–105]. Щодо відносин народу та суспільства М. І. Костомаров висловився так: “будь-яке політичне суспільство з його рухами та змінами відноситься до народу, як явище до сутності, як зовнішність до внутрішнього змісту” [12, с. 8]. Історик протиставив інтереси простого народу та еліти, показуючи невідповідність та різницю між двома верствами [13, с. 3].

У характерній для більшості представників української народницько-позитивістської історіографії манері В. Б. Антонович наголошував на невідповідності інтересів народу та планів його вождів [14, с. 102]. Водночас учений намагався на історичних прикладах показати певну неоднозначність демократизації суспільства та обмеження державної влади в окремі періоди. Зокрема, В. Б. Антонович відзначав малу результативність та зворотний ефект демократизації шляхетського устрою Речі Посполитої. “Приладнання рівноправних громадських основ до верстового побуту шляхти, – писав він, – не мало впливу на пом’якшення аристократичної виключності цієї верстви, навпаки воно надавало ще більшій сили виключності” [15, с. 117].

Слід підкреслити, що історики-позитивісти протистояння народу та влади вважали провинною не лише правлячої верстви. За оцінкою М. С. Грушевського, простий народ байдуже ставився до процесу державотворення. “Князівсько-дружинний устрій, – зазначав він, – не пройшов глибоко в масу народню, не перейняв її цілою системою, як феодалізм західний, не пустив глибокого кореня в самий ґрунт, він

зостався чимсь зверхнім, досить хистко прив'язаним до народу” [16, с. 146]. Більше того – М. С. Грушевський до заслуг князів, дружинників, боярства відносив “політичну і культурну роботу в давній Русі”, оскільки “вони держать в своїх руках ту широку торгівлю і дають рух промислу і штуці; в сі сфери найраніше знайшло вступ християнство; тут знаходила собі опіку церква, письменництво, духовна культура; тут зростала ідея національної й культурної єдності руського народу” [16, с. 145]. При цьому учений наголошував, що “народня-ж маса здебільшого зоставалась чужою для сего руху, для сих завдань. Політичні змагання дружини і боярства були її здебільшого несимпатичні, витворене широкої держави накладало на неї тільки більші тягари податкові і зміцняло ту князівсько-дружинну верству, що тяжила над нею; загранична торгівля, штука, нові промисли були не для народа: він задовольнявся майже виключно місцевими виробами; християнство і его обряди довгий час народ уважав релігією князів та бояр” [16, с. 145]. Історик наводив факти і про протистояння громади і панівної верхівки і в більш пізні періоди української історії [16, с. 146, 149]. Зокрема, М. С. Грушевський відмічав пасивне ставлення народних мас до боротьби між Свидригайлом та Сигізмундом у Великому Князівстві Литовському: “Народним масам ця боротьба залишалася чужою. Вона була справою князей та бояр, боротьбою двох аристократій. Народ був лише пасивним учасником її” [17, с. 108 прим.].

Подібне невідповідність інтересів народу та панівних верств відмічали й інші учні В. Б. Антоновича. Так, М. В. Довнар-Запольський традиції народовладдя протиставляв державному ладу Росії та Польщі: “Польська основа вносила до Білорусії шляхетську аристократичну республіку, московська основа – боярську олігархію; ... проте білоруський народ був, насамперед, за своїми історичними та народно-побутовими традиціями у вищій мірі демократичний” [18, с. 334-335].

Отже, в українській народницькій історіографії як романтичного, так і позитивістського її етапів держава найчастіше розглядалася у протиставленні народу. Водночас слід визнати, що представники української народницько-позитивістської історіографії не заперечували роль держави у суспільному житті загалом. Її лідер В. Б. Антонович визнавав, що “держава являє собою одну з вищих форм людського побуту, й ідея держави тим дорожча для будь-якої розвинутої людини, чим більш свідомо вона до неї ставиться” [19, с. 48].

У працях же Д. І. Багалія відсутня критика князівської чи старшинської еліти. Його оцінка державних інститутів залежала від їх корисності для суспільства в цілому, а не для окремих верств [20, с. 95].

Історики, які частково дотримувалися позитивістської моделі історіописання, часто визнавали лише один шлях утворення держави. Такі науковці, як правило, робили акцент на зовнішніх обставинах у створенні держави. О. Я. Єфименко, наприклад, вважала, що “державне політичне життя майже ніколи не розпочинається самовільно, без поштовху ззовні. Найчастіше всього держави складаються шляхом завоювання або взагалі насилля, примусу” [21, с. 10].

Слід сказати, що більшість істориків-позитивістів виділяли різні шляхи державоутворення. Так, М. П. Василенко виділив три шляхи виникнення держави: 1) “шляхом природного росту, коли з елементу – чи то сім’я чи рід – ...розвивається поступово суспільство...по мірі диференціації суспільних відносин”; 2) “під впливом завоювання одного народу іншим”; 3) “спосіб відособлення частини від цілого і навіть відокремлення них” [22, №12, с. 402–403]. Приєднання українських земель до Польщі М. П. Василенко відносив до останнього варіанту [22, №12, с. 404]. Він був переконаний в окремому історичному шляху України, яка, від’єднавшись від Польщі та приєднавшись до Росії, поклала в основу суспільного устрою козацьку організацію, а не порядки Польщі чи Росії [22, №12, с. 404–414].

Глибоке розуміння причин державотворення продемонстрував М. С. Грушевський. Він вважав, що держави “в більшості своїй розвивались не з завоювання, а з організації оборони і з внутрішнього соціально-економічного процесу” [23, с. 254]. З огляду на це М. С. Грушевський визначав такі чинники розкладу родово-племінного устрою та формування державності: внутрішні: економічна диференціація “через розвиток продукції”; зростання соціальних авторитетів; розвиток хліборобства та “територіалізація життя”, зміни в світогляді; зовнішні: війни та організація військової верстви; “поява невільників і невільної праці з усіма впливами сього на економічні і соціальні відносини, як нагромадження багатства, зневага праці; впливи мандрівок” [23, с. 251–252]. Відповідно до теорій Г. Спенсера, І. Я. Бахофена і Е. Б. Тейлора М. С. Грушевський подав схему формування соціальної структури племені полян як об’єднання сімей “у дрібні общини”, які, в свою чергу, об’єднувалися у земські округи [24, с. 290].

Слідом за М. І. Костомаровим М. С. Грушевський називав Київську Русь федерацією, в якій автономія поєднувалась “з єдністю руського народу, зазначеною в єдності мови, культури, релігії, громадського устрою” [16, с. 144]. М. С. Грушевський доводив, що давньоруські землі мали різний рівень самоуправління та підпорядкування Києву (аж до фактичної незалежності Полоцького князівства) [25, т. 1, с. 426–427]. Він визнавав, що “автономність князівств” має лише “певну аналогію з федерацією”, оскільки “вся політична система давньої Русі не виробила певних скристалізованих форм, не вийшовши з стану формування і боротьби різнородних чинників політичних відносин” [25, т. 3, с. 207].

Проти спрощеного трактування процесу формування Московської держави виступав М. М. Бережков, зазначаючи: “Було б дуже неправильним уявляти, що воно склалося завдяки якимось зовнішнім випадковостям, наприклад татарському ярму, або надзвичайній спритності государів московських. Нехай великі князі московські були геніальними правителями, що обернули на свою користь саме татарське ярмо, але не лише вони створили державу. Бояри, духівництво та весь народ з усіх сил допомагали будуватися державі... Завдяки сильному інстинкту державності в народі, об’єднання всієї руської землі повинно так чи інакше відбутися” [26, с. 9].

Слід визнати, що ідею федерації як форми державного союзу, що краще враховує інтереси народних мас, підтримували ще послідовники романтизму. Доктрині народництва відповідала більше ідея федерації, ніж єдиновладної держави. Через це ряд науковців-романтиків оцінювали федеративний і вічовий характер Давньоруської держави як позитивне явище. Передпозитивіст М. І. Костомаров вважав, що у стародавній Русі співіснували федеративні та вічові основи: “Русь прямувала до федерації і федерація була формою, в яку вона почала утілюватися. Уся історія Русі удільного ладу є поступовий розвиток федеративної основи і разом з тим і боротьби його з основою єдинокоролівства” [27, с. 158]. На його думку, у стародавній Русі не було єдиної держави, а була федерація окремих народностей [27, с. 158].

Завдяки М. І. Костомарову традиція вважати державний лад Київської Русі федерацією була вельми поширеною в історіографії. Зокрема, її розвивали В. Б. Антонович та його учні.

І. А. Линниченко визнавав кращим державним устроєм середньовіччя “автономію общини, яка керується виборними старійшинами з земським князем, що залежить від верховної влади” [28, с. 8–9].

М. В. Довнар-Запольський наголошував на провідній ролі віча в Давньоруській державі: “Розвиток самостійності якої-небудь з російських земель йшов паралельним розвитком з вічовим ладом. У розвитку вічового ладу виражався розвиток суспільної самосвідомості племені. Як тільки Віче займало більш чи менш усталене становище, воно негайно вимагало собі князя, не бажаючи підкорятися князівським чиновникам. Але й отримавши князя, віче деяких міст, де воно отримало особливий розвиток, намагалося обмежити самий інститут князівської влади, тобто примусити князя правити на договірній основі” [29, с. 320]. За оцінкою науковця, віче “справляло на розумове політичне життя країни найсприятливіший вплив і могло привести до найближчих результатів” [29, с. 320].

М. В. Довнар-Запольський вірив, що за більш сприятливих умов давньоруські племена прийшли б “до об’єднання Русі на чисто федеративних основах, з повною обласною самостійністю” [29, с. 324]. На його думку обласна самостійність “не заважала б кожній обласній частині держави розвиватися самостійно” [29, с. 324]. Історик також вважав, що у процесі “збирання земель навколо Московського князівства” народ брав лише пасивну участь [29, с. 332].

Д. І. Багалій характеризував початковий етап створення держави як процес обмеження автономії: “Спочатку всі племена користувалися автономією і представляли з себе федерацію, потім вони підкорилися київським князям, хоч і не на однакових умовах” [30, с. 2]. Через рік він у пробній лекції з російської історії у Харківському університеті дещо змінив оцінку автономії давньоруських земель з федерації на обласництво [31, с. 317], виступивши проти доцільності використання цього терміну для давньоруської історії. У відгуку на статтю Д. І. Багалія М. І. Костомаров наголошував на своїй оцінці державного устрою давньоруських земель як федеративного начала, а не федерації [32].

Про Київську Русь як федерацію земель писали й інші учні В. Б. Антоновича П. В. Голубовський, В. Г. Ляскоронський [33, с. 44; 34, с. 452]. В основному українські історики позитивно оцінювали федерацію як форму державного устрою (на прикладі Давньоруської держави та Великого Князівства Литовського, Переяславської угоди 1654 р.) [35, ф. 1, од. сх. 8101. арк. 73 зв.–74, 122 зв; 36, с. 139, 228; 37, с. 1–2; 38, с. 36; 39, с. 13; 40, с. 63; 41, с. 269 та ін.].

М. С. Грушевський висловлювався за можливість утворення різних федерацій: Чорноморсько-Балтійської (1909 р.), світової (1918 р.),

Сполучених Штатів України як федерації “фактичних республіканських громад” (1920 р.) [42, с. 49]. Однак у цих випадках М. С. Грушевський не зміг науково обґрунтувати свої ідеї.

У середовищі науковців превалювала думка про те, що інтереси народів можуть бути краще враховані у федерації. В. Б. Антонович був впевнений, що “південно-руський народ внаслідок особливостей етнографічного складу свого народного характеру не володів здатністю створити незалежну державу” [14, с. 102; подібна думка: 43, с. 149]. Тому, на його думку, недержавні нації “можуть не лише жити спільно в єдиній державі, але у рівній мірі дорожити її міцністю, її законами та установами, якщо ці установи гарантують їм загальні права і рівно всім надають покровительство і захист” [43, с. 151]. На переконання В. Б. Антоновича, у ряді сучасних йому європейських держав державні установи можуть гарантувати “і матеріальну безпеку суспільства та благоустрій, і задоволення ними вищих моральних потреб: свободу совісті, можливість розумового розвитку тощо” [210, с. 48–49]. Тож він високо оцінював ліберальні реформи в Австро-Угорській імперії, вважаючи, що “облаштована державна система за західним взірцем має багато переваг і позитивно впливає на внутрішнє життя Галичини” [35, ф. 1, од. сх. 8083, арк. 4 зв.].

Окрім представників Київської документальної школи, ідею федерації підтримували й інші українські науковці. Так, М. П. Драгоманов висловлювався за надання автономії Україні у складі Росії [44, с. 540]. Учений вважав, що у певних випадках буває ефективніша централізована держава, а не федерація [45, с. 138]. Проте для народів, що входять до складу такої держави, повинні бути надані такі елементи автономії: освіта, суд та адміністрація на національній мові, вихідці з тієї місцевості у держапараті [45, с. 138]. Взірцевими він називав федеративний устрій Швейцарії [46, с. 30–31; 420, с. 15] та конституційний лад Англії [47, с. 382].

Подібні думки висловлювали і науковці підавстрійських українських земель. Б. Лімановський, наприклад, називав найкращою формою держави федерацію [48, с. 448]. Р. Ф. Кайндль виступав за майбутню федерацію середньої та південно-східної Європи [49, с. 196].

Джерела і література:

1. Гирич І. “Народництво” та “державництво” в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять / І. Гирич // Молода нація. – 2001. – № 4. – С.5-30.

2. Гоцуляк В. Погляд М. Грушевського на український історіографічний процес крізь призму народницької концепції історії України / В. Гоцуляк // Вісн. Черкас. ун-ту. – Сер. Соціально-гуманітарні науки. – 1997. – Вип. 2. – С. 10-16.
3. Дяченко М. Проблеми національно-культурного визначення українського народу у філософській думці XIX – початку XX століття / М. Дяченко // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка. – 2002. – Т. ССXLVIII: Праці історично-філософської секції. – С. 228-237.
4. Михайленко С. Народ у вітчизняній історіографії другої половини XIX – початку XX століття / С. Михайленко // Київ. старовина. – 2008. – №5. – С. 27-40.
4. Пивовар С.Ф. Антигосударственные аспекты украинской ментальности в историко-политическом наследии Н.Костомарова и В.Антоновича / С.Ф.Пивовар // Проблемы славяноведения: сб. науч. ст. и мат. – Брянск, 2000. – Вып. 1. – С. 67-75.
5. Федюк В.Ю. Історико-філософський аналіз категорії “народ” (у контексті історіософських поглядів М.І. Костомарова) / В.Ю.Федюк // Філософія, культура, життя: міжвуз. Зб. наук. пр. – Дн., 2007. – Вип. 29. – С. 192-201.
6. Чорновол І. Політичні аспекти народницької історіографії: від М. Костомарова до М.Грушевського / І.Чорновол // Молода нація. – 2000. – № 3. – С. 132-159 та ін.
7. Гегель Г. В. Ф. Сочинения : в 13 т. – М.; Л. : Соцэкгиз, 1935. – Т. 8. Философия истории / Г. В. Ф. Гегель; пер. с нем. А. М. Водена; под ред. Ф. А. Горохова. – LXX, 470 с.
8. Спенсер Г. Основания социологии : пер. с англ. / Г. Спенсер // Сочинения / Г. Спенсер. – Т. I : Данные социологии. Индукция социологии. – СПб. : Тип. Пороховщикова, 1898. – 494 с.
9. Философия Герберта Спенсера в сокращённом изложении Говарда Коллинза. – СПб. : Тип. Ф. Паленкова, 1892. – IV, 472, VII с.
10. Соловьёв С. М. Наблюдения над исторической жизнью народов / С. М. Соловьёв // Вестник Европы. – 1868. – №12. – С. 675 – 707; 1869. – №12. – С. 493 – 541; 1871. – №1. – С. 76 – 99; №12. – С. 738 – 760; 1873. – №2. – С. 675 – 705; 1874. – №4. – С. 457 – 482; 1875. – №4. – С. 593 – 612; 1876. – №5. – С. 153 – 171.
11. Костомаров Н. И. О значении Великого Новгорода в русской истории / Н. И. Костомаров // Отечественные записки. – 1862. – Т. 140, кн. 1. – С. 84 – 105.
12. Костомаров Н. И. Лекции по русской истории. Вступительная лекция и летописи Ч. 1 : Источники русской истории / Н. И. Костомаров. – СПб. : Изд. П. Гайдебурова, 1861. – 100 с.

13. Костомаров Н. Черты южнорусской истории / Н. Костомаров // Основа. – 1862. – №6. – С. 1 – 45.
14. Антонович В. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого / В. Антонович // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1899. – Кн. 13. – С. 100 – 104.
15. Антонович В. Б. Про правне та економічне становище селян у XVIII в. / В. Б. Антонович // Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV – XVIII в. – Львів, 1901. – Ч. 1. – С. 113 – 161.
16. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. / М. Грушевський // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 1894. – Т. 4, кн. 2. – С. 140 – 150.
17. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевський. – К. : Лыбидь, 1990. – 398 с.
18. Довнар-Запольский М. В. Белорусское прошлое / М. В. Довнар-Запольский // Исследования и статьи / М. В. Довнар-Запольский. – К., 1909. – Т. 1. Этнография и социология, обычное право, статистика, белорусская письменность. – С. 317 – 345.
19. Антонович В. Польско-русские отношения XVII в. в современной польской призме (по поводу повести Г. Сенкевича “Огнем и мечём”) / В. Антонович // Киевская старина. – 1885. – Кн. 5. – С. 44 – 78.
20. Богдашина О. М. Слобідський літописець історії України Д. І. Багалій / О. М. Богдашина // Український історичний журнал. – 2008. – №1. – С. 88 – 112.
21. Ефименко А. Я. История Украины и её народа / А. Я. Ефименко. – СПб. : Тип. “Обществ. польза”, 1907. – 175 с.
22. Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя (Заметка по поводу статей В. А. Мякотина “Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII столетии” в “Русском богатстве” 1894 г. №2, 3 и 4) / Н. Василенко // Киевская старина. – 1894. – Кн. 11. – С. 242 – 270 ; Кн. 12. – С. 402 – 424.
23. Грушевський М. С. Початки громадянства (генетична соціологія) / М. С. Грушевський. – Відень : Укр. соціол. ін-т, 1921. – 328 с.
24. Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия / М. Грушевский. – К.: Тип. ун-та, 1891. – 520 с.
25. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1991 – 1997. Т. 1 – 11; кн. 1 – 12.
26. Бережков М. Н. Об истории как народном самосознании / М. Н. Бережков // Известия историко-филологического института кн. Безбородько в Нежине. – 1884. – Т. 8. – С. 1 – 12.

27. Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в Древней Руси / Н. Костомаров // Основа. – 1861. – Кн. 1. – С. 121 – 158.
28. Линниченко И. А. Вече в Киевской области : канд. соч. / И. А. Линниченко. – К. : Тип. ун-та, 1881. – II, 65, 2 с.
29. Довнар-Запольский М. В. Белорусское прошлое / М. В. Довнар-Запольский // Исследования и статьи / М. В. Довнар-Запольский. – К., 1909. – Т. 1. Этнография и социология, обычное право, статистика, белорусская письменность. – С. 317 – 345.
30. Багалея Д. И. История Северной земли до пол. XIV столетия / Д. И. Багалея. – К.: Тип. ун-та, 1882. – 310, III с.
31. Багалея Д. Удельный период и его изучение / Д. Багалея // Киевская старина. – 1883. – Кн. 2. – С. 301 – 318.
32. Костомаров Н. Словечко по поводу замечания о федеративном начале в древней Руси / Н. Костомаров // Киевская старина. – 1883. – Кн. 4. – С. 899 – 901.
33. Голубовский П. В. История Северной земли до половины XIV столетия / П. В. Голубовский. – К. : Тип. ун-та, 1881. – 201 с.
34. Ляскоронский В. Г. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия / В. Г. Ляскоронский. – К.: Тип. И. Н. Чоколова, 1897. – VII, 499, XI с.
35. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України.
36. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / В. Б. Антонович. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
37. Багалея Д. И. История Северной земли до пол. XIV столетия / Д. И. Багалея. – К. : Тип. ун-та, 1882. – 310, III с.
38. Голубовский П. В. История Северной земли до половины XIV столетия / П. В. Голубовский. – К. : Тип. ун-та, 1881. – 201 с.
39. Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах. Т. 1. / М. В. Довнар-Запольский. – К.: Тип. ун-та, 1901.– 807, СХIV с.
40. Костомаров Н. Две русские народности (Письмо к редактору) / Н. Костомаров // Основа. – 1861. – Кн. 4. – С. 33 – 80.
41. Ляскоронский В. Г. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия / В. Г. Ляскоронский. – К.: Тип. И. Н. Чоколова, 1897. – VII, 499, XI с.
42. Філософська думка в Україні : біобібліогр. словник. – К.: Пульсари, 2002. – 244 с.
43. Антонович В. Б. Погляди українофілів / В. Б. Антонович // Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович. – К., 1995. – С. 143 – 152.

44. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу / М. П. Драгоманов // Вибране (“...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”) / М. П. Драгоманов. – К., 1991. – С. 461 – 558.

45. Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. 1881 – 1886 / М. Драгоманов. – Львів: Накл. українсько-руської видавничої спілки, 1906. – II, 260 с.

46. Драгоманов М. Шістьсот років Швейцарської спілки (1291 – 1891) / М. Драгоманов. – Львів: Вид. ред. “Народа”, 1892. – 33 с.

47. Драгоманов М. [Лист до М. Павлика від 11 березня 1881 р.] / М. Драгоманов // Переписка М. Драгоманова з М. Павликом (1876 – 1895). – Чернівці: Друк. “Руської Ради”, 1911. – Т. 3 (1879 – 1881). – С. 381 – 384.

48. Limanowski B. Naród i państwo. Studium socjologiczne / B. Limanowski. – Kraków: Druk. Narodowa, 1906. – 99 s.

49. [Kaindl R. F.] Raimund Friedrich Kaindl [Autobiographie] / R. F. Kaindl // Die Geschichtswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen. – Leipzig, 1923. – Bd. 1. – S. 171 – 205.

Олена Богдашина (*Харків, Україна*) **Поняття “держава” в історичній науці України другої половини XIX – початку XX ст.**

У статті на основі аналізу широкого кола історіографічних джерел проаналізовані головні підходи істориків того періоду до вивчення цієї категорії “держава”

Ключові слова: держава, історична наука

Елена Богдашина (*Харьков, Украина*) **Понятие “государство” в исторической науке в Украине второй половины XIX – начала XX в.**

В статье на основе анализа широкого круга историографических источников проанализированы главные подходы историков того периода к изучению категории “государство”.

Ключевые слова: государство, историческая наука

Olena Bogdashina (*Kharkiv, Ukraine*) **Category “a state” in a historical science of Ukraine of the second half XIX - 20 years XX c.**

In the article, based on the analysis of a broad range of historiographical sources, are examined the main approaches of the historians of the researched period to study of that category “state”

Keywords: state, historical science